

Franeker in de Oorlogsjaren

Franeker, 1940-1945. Ik was enorm geïmponeerd toen op zondag 12 mei 1940 het begin van onze straat volgepropt stond met ongeduldig trappelende paarden en Duitse soldaten in volle uitrusting. Het verplicht dragen van de davidster door de joden in de stad kon ik maar niet vatten en vond het 'niet-kunnen'. Door twee jonge Duitse soldaten op mijn tiende uit school te worden geplukt bezorgde me grote angst. Het blijft je erg bij wanneer je als kind met een pannetje voor eten uit de gaarkeuken afwachtend in de rij moet staan en toekijken wat er in wordt gesmeten. Om van korte afstand de ijzingwekkende schreeuw van een vrouw te horen toen Piet Jaarsma thuis, slechts een paar dagen voor de bevrijding, door NSB-politiefichef Koster dood werd geschoten klinkt nog in mijn oren door.

Nu, na bijna zeventig jaar bezorgt het mij opperste verbazing dat het gelovige en barbaars handelende Duitse volk zich zelf willens en wetens ten gronde richtte, maar vooral ook dat de eigen Nederlandse machtselite tijdens de oorlog eveneens faalde en dat de waarheid en toedracht van die tijd nu nog steeds worden afgedekt.

Deze publicatie wil het grillige dagelijkse leven van de oorlogsjaren 1940-1945 in Franeker vastleggen, iets dat nog nooit is gebeurd. Een verdere achtergrond is dat ook in Franeker en omstreken de hazen anders liepen dan steeds maar wordt voorgesteld.

De hazen liepen dus anders dan altijd gedacht.

De oorlogsperiode had ik deels bewust met onprettige ervaringen meegemaakt en bovendien lag de oorlog in mijn interessegebied. Ik dacht redelijk veel over die tijd te weten.

Bij de voorbereidingen bleek al snel - dat mijn beeld over de oorlog niet alleen onvolledig was maar vooral ook dat er veel informatie vertekend was en nog wordt, - dat er bestuurlijk en organisatorisch van alles rammelde, - dat feitenmateriaal in de loop der tijd ten eigen gunste vervlakte, - dat er structurele processen bestonden en nog bestaan die waarheidsvinding en de toedracht van die tijd in de weg staan, - dat er meerdere incidenten eigenlijk onnodig waren, onnodig fout gingen met onnodig doden, - dat de NSB in de stad mede bepalend was, - dat verzet een veel ruimere toepassing vond, - dat de burgers enorm door elkaar werden geslingerd tussen goed en kwaad en tussen kiezen en niet-kiezen, - dat mensen die veel risico namen nooit enige erkenning kregen en tot slot - dat na de oorlog een onrealistisch goed/fout denken in het leven werd geroepen en meer dan vijftig jaar zo werd gehouden.

Franeker getekend door scherpe tegenstellingen.

De bewoners van de stad en zijn directe omgeving zaten plotseling, vijf lange oorlogsjaren, gevangen tussen bijna naïeve onwetendheid en uiterst barbaarse onderdrukking, in al zijn schakeringen. Het varieerde van liefde van een jonge Franeker vrouw voor een Duitse soldaat tot verraad door de buurvrouw of buurman, van heulen met de bezetter tot vasthouden aan de menselijke waarden, van slim misbruik van de situatie tot massale onbevagenheid, van spontane vindingrijkheid tot onderdanige acties met voorspelbaar doden, van extreme hulpvaardigheid tot achterover leunen, van nieuwe stadbewoners tot degenen die moesten verdwijnen, van NSB-politie-agenten tot agenten die burgers voor razzia's waarschuwden, van verstandigheid tot zinloosheid, van vertwijfelde burgers tot onbarmhartige behandeling van onschuldige NSB-kinderen en van grote nederigheid tot het opeisen van twijfelachtige eer. Menselijk gezien was het gewoon te veel van het 'goede'.

Gangbare saamhorigheid in oorlogstijd kon mede daardoor in Franeker eenvoudig geen grond vatten.

Een stad verstrikt in niet herkenbare verwickelingen.

Pas na de oorlog wordt duidelijk dat de Franekers tijdens de Tweede Wereldoorlog in vijf zeer ingrijpende verwickelingen waren verstrikt. Deze verwickelingen waren tijdens die oorlogsperiode niet te onderkennen.

Veel zaken liepen ook geheel anders dan tot op heden werd gedacht.

Ten eerste, zoals in alle Friese steden het geval was, bevonden de Franekers zich nog in de voortzetting van de voorafgaande langdurige crisisperiode. De bevolking was zeer sterk verkokerd en sociaal verdeeld. De moeilijke crisisjaren werkten nog drastisch door.

Ten tweede was het leiderschap in de provincie op alle niveau's volledig ontmanteld. Het gold voor de Commissaris van de Koningin, het provinciebestuur, alle burgemeesters en topambtenaren. Erg genoeg toonde het leiderschap van de provinciale én plaatselijke verzetsgroepen (ook die van Franeker) en van de NBS (Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten) grote zwakheid. Deze situatie zou mede daardoor van ongunstig invloed op hun handelen zijn. De bezetter had daarentegen organisatorisch alles straf in de hand.

Ten derde kwam hierover heen de steeds maar in aantal toenemende verordeningen van de Duitsers. Deze werden versterkt door deelname van de NSB-stadsbestuur elite, stadgenoten-NSB'ers, NSB-politie-agenten, stadgenoten-collaborateurs en de drie belangrijkste lokale NSB-werkgevers en enige van hun NSB-leidinggevend. Hierbij kwam nog de dreiging van de tewerkstelling in Duitsland, culminerend in de april/meistaking in 1943, waardoor weer het onderduiken sterk toenam.

Ten vierde begonnen, nadat de eerste drie oorlogsjaren eigenlijk vrij rustig waren verlopen, door de hele stad verspreid particulieren, winkeliers, politie-agenten, personeel van de Psychiatrische Ziekenhuis ('de inrichting') en verzetsgroepen heimelijk en soms openlijk acties van verzet te ondernemen.

Ten vijfde stelde de goegemeente, de grote grijze massa van de stad, zich door de omstandigheden gedwongen enorm terughoudend op. Deze verdeelde groep kon op het moment zelf niet beseffen dat zij een grote en sterk neutraliserende rol speelden en veel, veel erger voorkwamen.

In grote lijnen tekenden deze vijf verwickelingen het dagelijkse leven van de Franekers. De positieve en negatieve details van deze gang van zaken zouden nog vele tientallen jaren verhuld blijven.

Onbeschaafde vordering van woningen.

Er werd niet geschoten, er was geen weerstand, er klonken nauwelijks protesten, er waren geen principes van 'voor' of 'tegen', alles verliep rustig. Op die kille zondag van 12 mei 1940 was de stad opeens vol met Duitse soldaten, militair materieel zoals afweergeschut en een indrukwekkende hoeveelheid paarden. De Fra-

nekers keken zwijgend en verbaasd toe, moeilijk in staat de situatie te bevatten. Franeker was in 1940 eigenlijk niet meer dan een groot dorp met stadsrechten. De stad was onderdeel van een ingeslapen provincie die geheel op de landbouw was gericht, een verwaarloosde infrastructuur had en waarin het investeringsklimaat was ontworcht. De stadsbevolking leed nog onder de gevolgen van de crisisjaren. Men bevond zich in een uiterst kwetsbare uitgangspositie om zo in een oorlog te belanden.

Burgemeester De Kruijff (CHU) had in 1940 al zeventien jaar het ambt bekleed. Zijn lange bestuursperiode had weinig problemen gekend. Hij was vertrouwd met de stad en sociaal erg geëngageerd. Hij trok zich het lot van bedrijven die het moeilijk hadden aan. De suikerfabriek, het 'boerenkerkhof' genoemd, die miljoenen had gekost, lag al tien jaar stil. De Frishto-, Oostwoud- en Rollingswier-fabrieken verkeerden al jarenlang in financiële moeilijkheden. (Alhoewel, Oostwoud leefde in 1938 op door leveranties aan de Spaanse burgeroorlog en Frishto krabbelde in 1939 overeind). Talloze mensen zaten evenwel zonder werk.

De religieuze scheidslijnen waren het sterkst. Je had de hervormden, de gereformeerden, de christelijk-gereformeerden en de katholieken. Die hoofdrichtingen waren weer in kleinere groepen onder te verdelen. Allen hadden hun eigen overtuigingen en dogma's en leefden daar serieus naar. De weinige joden in de stad waren niet van invloed. Daarnaast bestond de strikt sociale opdeling van de bevolking.

Onder deze omstandigheden stond er opeens overheersend de bezetter, de vijand in de stad. Er moest ruimte voor zo'n duizend manschappen en veel paarden worden gevonden. De Duitsers namen snel en efficiënt huizen, logementen en stallen in beslag. De schuur van Herke Plantinga aan de Laene werd voor de paarden opgeëist. Boer Oege Hoekstra aan de Harlingerweg moest direct ruimte voor 75 paarden vrijmaken. De Duitsers bezetten meteen de Openbare Lagere School aan het Kleijenburg en iets later de Bolwerkschool. Het oudste studentencafé van Nederland 'De Bogt Fen Guné', hotel 'De Valk', café 'De Bleek' en het 'Stationskoffiehuys' werden ook in bezit genomen. Een groot aantal particuliere woningen werd ontruimd, zoals 'de villa' van de Frisia-directeur (hoek Frisiastraat en Harlingerweg), het oude spoorstation en twintig burgerwoningen aan de Harlingerweg, zes woningen aan de Hertog van Saxenlaan en het pand Voorstraat 61.

Het PTT-gebouw op het Eilandje, het veilinghuis aan de Prins Hendrikkade, het NV-gebouw aan de Schilcampen en het terrein van de suikerfabriek werden ook gevorderd. Het tankstation van de gebroeders Lodewijk aan de Zuiderkade 11 werd ook in beslag genomen. Het katholiek verenigingsgebouw aan het Martiniplantsoen kwam als Duitse ziekenboeg in gebruik.

Een verwarde Duitse garnizoensstad in oorlog.

Na de eerste schok ten gevolge van het feit dat mensen zomaar uit hun huis werden gezet, begon men zich min of meer gedwongen bij de situatie neer te leggen. De Duitse militairen misdroegen zich niet. Tesch, de 'Ortskommandant', die zijn hoofdkwartier in 'de villa' had, gaf zijn manschappen opdracht de burgers niet onnodig lastig te vallen. De sfeer was dan ook redelijk ontspannen. Het kwam zelfs voor, dat overgebleven eten uit de Duitse barakken naar burgers

in de omgeving ging. Toen het kouder werd, werden de barakken aan de Jan Dirkstraat regelmatig van turf voorzien. Kinderen uit de buurt raapten de gevallen turven op en als er al eens een turfje van de wagen werd gepikt, knepen de soldaten meestal wel een oogje dicht.

In het begin waren er dus zo'n duizend militairen. Afgezet tegen een bevolking van ruim achtduizend had dat natuurlijk zijn uitwerking. De soldaten liepen rustig op straat en deden gewoon hun inkopen, die ze normaal betaalden. Vaak marcheerde een groep militairen zingend door de stad. Velen zal het lied 'Heili, Heilo, Heila' nog in de oren klinken.

Voor veel winkeliers waren het goede tijden. De extra klandizie maakte dat er beter verdiend aan in de jaren vóór 1940. De soldaten bezochten uitvoeringen in de Koornbeurs of gingen naar de film in Amicitia.

Autotransporten werden net als andere diensten gewoon betaald. Er viel praktisch dan ook niet veel te weigeren toen Roersma met zijn vrachtauto de joodse patiënten van 'de inrichting' naar Westerbork moest brengen. Een groep joodse jongeren met Duits paspoort die een opleiding volgde aan de landbouwschool in het oude spoorstation verdween geruisloos uit de stad. Niemand had er iets van gemerkt.

Tijdens de eerste oorlogsjaren (tot en met 1942) vonden de PC en andere kaatswedstrijden normaal plaats op het Sjúkelán. Ook de zevende en achtste Elfstedentocht gingen gewoon door. De bezetter zag het goede verloop van de tocht kennelijk als een sportief prestigie-object tot meerdere eer en glorie van zichzelf. Doordat nagenoeg alle scholen waren bezet, moest er onderwijs worden gegeven in ruimten die daar niet geschikt voor waren, zoals in horecagelegenheden of bij ouders thuis. Er waren ook NSB-ouders bij, zoals ik zelf meemaakte. Maar, het onderwijs ging door.

De 'Ortskommandant' Tesch werd na korte tijd naar het oostfront gestuurd en sneuvelde daar. De fanatieke Geese volgde hem op en vestigde een strakker regiem. En dat was al gauw te merken. Goederen die het Duitse leger nodig had werden niet altijd meer netjes besteld en afgerekend. Steeds vaker eisten de Duitsers op wat ze nodig hadden. Zo zetelde in 'de villa' ook de afdeling 'Sonderführer für Ernährung und Landwirtschaft', die aan de boeren in de omtrek vorderingen ten bate van de Duitse troepen oplegde. Het ging daarbij vooral om verplichte leveringen van voedingsmiddelen en in de laatste oorlogswinter tevens om paarden en hooi. De eisen van het hogerhand werden almaar zwaarder en er ging steeds meer dreiging van het pand uit. Het heeft me trouwens altijd verbaasd dat 'de villa' zo slecht werd bewaakt. Als kind ben ik daar gewoon eens naar binnen gepiept. Ik liep er in alle vertrekken vrij rond en kwam niemand tegen . . .

De aangehaalde strop: rantsoenering en razzia's.

Stapsgewijs werd het leven moeilijker. Er ontstonden tekorten aan voedsel en brandstof. Steeds meer artikelen gingen 'op de bon'. Er werden kaarten met rantsoenbonnen gedrukt, die door distributiekantoren onder de bevolking werden verspreid. Om artikelen die op de bon waren te kopen, moesten de bijbehorende bonnetjes worden ingeleverd. Niet alleen aan etenswaren ontstond gebrek. Ook elektriciteit en gas werden schaars. De toevoer werd vaak enkele uren per dag stopgezet. De rantsoenering van elektriciteit maakte de

mensen vindingrijk. Er verschenen zelfgemaakte molentjes op de daken om stroom op te wekken. In sommige huizen stond een fiets geplaatst om met trappen licht op te wekken.

's Avonds werden olielampjes aangestoken of potjes met olie gevuld, waarin men een kurk liet drijven met een lontje erdoor. Een spiegel achter het brandende pitje kon de lichtopbrengst vergroten. Om in het aardedonker de weg in huis te vinden werd wel een 'knijpkat' gebruikt. Rantsoenering van gas leidde tot het plaatsen van kleine noodkacheltjes, duveltjes, die zowel voor verwarming als om op te koken werden gebruikt. De gaslantaarns op straat werden voor de nacht niet meer aangestoken. Door de ramen mocht geen licht naar buiten schijnen. Men mocht de geallieerde vliegtuigen geen oriëntatiepunten bieden. De stad lag dan in diepe duisternis gehuld.

De duveltjes werden gestookt met hout. In de binnenstad en langs de aanvoerwegen stonden prachtige, volwassen bomen. Die moesten het als eerste ontgelden. De stad werd in die periode letterlijk ontgroend waaraan mijn vader en zijn maat de Leeuwarderweg voor hun rekening namen. Door zijn werk bij 'de inrichting' was mijn vader vrijgesteld. Halverwege de bezetting begonnen de fietsbanden op te raken. Omdat de fiets hier het belangrijkste vervoermiddel was werd daar iets op gevonden. Uit repen oude autoband wisten handige Franekers surrogaat fietsbanden te maken: 'cussiebanden' (afgeleid van 'cushion': stootkussen). Ook werden er wel banden uit hout gebruikt.

Van kwaad tot erger.

Zo probeerde iedereen zo goed mogelijk het leven door te komen. Dat ging niet altijd gemakkelijk. In Franeker waren talloze huishoudens de wanhoop nabij. De schaarste trof de armste gezinnen erg, die vaak ook nog hun mannen en zonen moesten missen, omdat die naar Duitsland waren gestuurd om voor het Derde Rijk te werken. 'Ortskommandant' Geese hield zich streng aan de instructies uit Berlijn. Omdat Duitsland zijn jonge mannen aan de fronten dringend nodig had en de wapenindustrie en het bedrijfsleven niet mochten stagneren probeerde het arbeiders in de bezette gebieden er toe over te halen om in Duitsland te gaan werken. Een dergelijke stap werd als loyaal, eervol en sociaal voorgesteld. Als argument voerde de bezetter aan, dat er op die manier werk vrijkwam voor ouderen die nu werkloos thuis zaten.

Daar traptten de Franekers niet in. De respons op de oproep was dan ook uiterst pover en stemde de bezetter niet tot tevredenheid. Daarom werd de druk verder opgevoerd. Voor werklozen werd werken in Duitsland tot 'passende arbeid' verklaard. Men voelde er echter niets voor om naar het buitenland te gaan en daarmee hun 'steun' (zoals de werkloosheidsuitkering werd genoemd) kwijt te raken. Dat was een catastrofale situatie.

Het werd nu voor sommige gezinnen wel heel moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Hoe aan geld te komen? Naar Duitsland gaan was een optie, maar je laat je gezin niet zomaar achter. Je kon als zwarthandelaar wat bijverdienen of proberen betaalde klusjes voor de Duitsers te doen. In Franeker waren 24 zwarthandelaren. Dat waren er wel erg veel en dat had natuurlijk weer zijn uitwerking op de bevolking.

De Duitsers slaagden er maar niet in voldoende arbeiders aan te trekken om in hun behoefte te voorzien. Op bevel van Rijksmaarschalk Göring (de tweede man

in de Hitler-nazihierarchie) werd De Nederlandse Arbeidsdienst opgericht. Alle jonge mannen moesten nu hun 'arbeidsdienstplicht' vervullen. Het resultaat was voorspelbaar. Men dook massaal onder. Franekers vonden een onderduikadres in de omliggende dorpen. Maar die moesten ook schuilplaats aan de eigen inwoners bieden. Vooral de boeren rondom de stad speelden een opmerkelijke rol in dit enorme verdwijnummer. Dat gold overigens voor heel Friesland.

De spontane afwezigheid van jongemannen in het straatbeeld bleef natuurlijk niet onopgemerkt. De SD ging op mensenjacht. Ze loofde beloningen uit voor mensen die onderduikadressen aan hen doorgaf. Vooral het verraden van verzetsstrijders werd goed betaald, evenals het opsproten en aangeven van joden.

Op zeker moment moesten alle joden een gele davidster gaan dragen. Ik herinner mij nog, dat ik de joodse mevrouw Van Wijk van de Co-opwinkel in de Dijkstraat met zo'n ster zag. Het was een schokkende ervaring, die me tot diep in mijn ziel aangreep. Het was voor mij onbegrijpelijk. In die tijd verschenen bij alle uitgaans- en sportgelegenheden bordjes met: 'Verboden voor Joden'. Het zoeken naar mannen die zich aan de 'Arbeitseinsatz' (het verplicht werken voor het Derde Rijk) onttrokken, werd nog geïntensiveerd. Fanatiek geholpen door de gehate Franeker NSB-politiefchef Koster werden razzia's op touw gezet. Hij gedroeg zich daarbij buitengewoon wreed tegenover de arrestanten.

Toen grote delen van het land waren bevrijd lieten de Duitsers schuttersputten langs de hoofdwegen graven en legden ze mijnenvelden rond de stad. Verrolbare, enorm massieve betonnen tankversperringen waren al opgesteld. Ze verwachtten kennelijk dat er nog stevig zou worden gevochten. Er hing een enorme spanning in de lucht. In de stad voelde je wel de hoop en de verwachting, maar er heerste nog geen vreugde.

Franeker, een NSB-bestuurselite-bolwerk.

Voor, tijdens en tot ver na de oorlog keek de burger nog enorm op (bijna onderdanig) tegen de burgemeester, notaris, advocaat, dokter, dominee, pastoor, fabrieksdirecteur, politiecommissaris of apotheker. Uitgerend velen uit de zogenaamde bestuurselite kozen voor de NSB. Burgemeester De Kruijff werd in 1941, de oorlog is dan al een jaar gaande, opeens NSB'er. Dat was voor die tijd geheel onbegrijpelijk. Pas zeventig jaar later zou blijken waarom. Hij had zichzelf chanteerbaar gemaakt waarbij zijn directe omgeving het hem gemakkelijk op kon dringen. Hij werd begin 1944 opgevolgd door de fanatieke NSB'er Van der Vlis. De drie fabrieksdirecteuren en enige van hun leidinggevendenden, de plaatselijke politiestaf en meerdere uit het bestuur en enige leidinggevendenden van 'de inrichting' (eveneens een belangrijke werkgever!) waren of werden NSB'er. Deze bestuursituatie was bepalend voor het gebeuren in de stad. De stad kende 350 geregistreerde NSB'ers wat erg veel is voor Franeker met ruim 4.000 volwassen inwoners.

Het loonde om goede maatjes met de Duitsers te zijn. Er waren Franekers die de bezetter enthousiast hadden verwelkomd. Dat waren de NSB'ers. Zij hingen de nationaal-socialistische ideologie aan en zagen de Duitsers als bevrijders. Het spreekt vanzelf dat deze houding hen in een bevoorrechte positie bracht, die bijvoorbeeld toewijzing van extra rantsoenbonnen kon opleveren.

Er heerste nog steeds grote werkloosheid in Franeker. Om je gezin te kunnen onderhouden, moesten er soms pijnlijke besluiten worden genomen. Een groeiend aantal Franekers werd lid van de NSB, zonder daarmee overigens de nazi-ideologie te willen onderschrijven. Ze hadden de moeilijke keus moeten maken tussen trouw blijven aan het vaderland en de zorg voor hun gezin. Zo ontstond een nieuw type NSB'er, de brood-NSB'er. Het werd in de stad nimmer echt duidelijk wie uit ideologie of om andere redenen NSB'er werd. Het profijt van dat lidmaatschap viel overigens tegen. Waar schaarste heerst valt niet veel uit te delen. Het aantal bonnen voor brood, vlees, melk en andere levensmiddelen was scherp op het benodigde afgesteld.

Doordat de grote werkgevers van de stad NSB'er waren geworden en voor de bezetter gingen werken, behielden veel Franekers werk. Bij Fritho leidde het er zelfs toe dat werknemers vrijstelling van tewerkstelling in Duitsland kregen om samen met personeel van Oostwoud aan treinwagons te werken. De Fritho-directeur wist evenwel het dubbele aan vrijstellingen te krijgen dan strikt voor het werk nodig was. Velen wisten dat werken bij Fritho of Oostwoud de kans op uitzending naar Duitsland kleiner was. De Franekers werden derhalve niet alleen door de bezetter onderdrukt doch ook nog eens in belangrijke mate door eigen stadgenoten.

'De inrichting', echt een ongekend huzarenstuk.

Onafhankelijk van het oorlogsgebeuren stond het personeel van 'de inrichting' in de verzorging van geesteszieke mensen niet bepaald voor een gemakkelijke taak. De psychiatrie had de 'vernieuwing' nog niet doorgemaakt, de opleiding van verplegend personeel bestond nauwelijks en de begrippen 'naar Franeker gaan' en 'hij zit in Franeker' hadden ook niet een gunstige betekenis. Ondanks dat speelde 'de inrichting' tijdens de oorlog in meerdere opzichten een erg belangrijke rol van direct en moedig verzet, ongemerkte sabotages, opvang van onderduikers en kinderen, verzorging van zieken en gewonden, voedselvoorziening vanuit de gaarkeukens en hulp onder wel verschrikkelijk moeilijke, praktische omstandigheden.

Het was moeizaam manoeuvreren tussen goed en kwaad. Artsen en verplegend personeel (de doktoren Hommes en Zeegers en de verpleegsters Hartendorff en Van Harten) probeerden al in april 1941 erg moedig de deportatie van de joodse patiënten te voorkomen. Hierbij kwamen ze zelf in ernstige moeilijkheden bij politiechef Koster. Zij wisten waar de werkelijke waarden liggen. Het werd echter nimmer erkend.

'De inrichting' diende in noodgevallen als opvang van de door de Duitsers gezochte personen. Zij werden in de ziekenboeg van 'besmettelijke ziekten', de TBC-afdeling, ondergebracht. Zoals dominee Veldkamp uit Sneek die predikte dat het evangelie en de Duitse ideologie haaks op elkaar stonden. Hij werd door kerk-gangers aangebracht. Ook eigen personeel maakte van de onderduikmogelijkheid gebruik. De personeelsleden Nijssen en Kats deden op Groot Lankum moeite het Duitse berichtenverkeer te saboteren. Kats werd daarna door een collega verraden en in Brabant gevangen gezet.

Vanaf het begin tot aan het einde van de oorlog functioneerde 'de inrichting' als opvang van gewonden. Soms betrof het Duitse gewonden. In februari 1943 voerden extra treinen 400 patiënten en verplegend

personeel van het psychiatrisch ziekenhuis Vogelenzang uit Bennebroek aan. Op 27 maart 1945 herhaalde het zich met 138 mannen- en 390 vrouwenpatiënten en 75 verplegend personeel uit het ziekenhuis Dennoord uit Zuidlaren. Meer dan 24 uur waren ze onder erbarmelijke, mensonwaardige omstandigheden onderweg geweest. Ze werden eerst in scholen opgevangen. In het begin liepen ze verdoofd rond op het schoolplein aan het Kleijenburg onder afschuwelijke omstandigheden. Er was gebrek aan bedden, dekens, eten, eetgerei, verzorging en licht. 56 patiënten overleden gedurende de vier maanden verblijf in Franeker.

Ook werden 150 kinderen en naderhand de evacués uit Limburg en Gelderland opgevangen alvorens ze in de regio ondergebracht konden worden. Bovendien verzorgde men voor grote hoeveelheden mensen intern en extern voor voedsel.

De toenmalige geneesheer-directeur Van Andel zal ontzettend hebben moeten manoeuvreren vanwege de NSB'ers in het bestuur en onder de personeelsleden. Hoofdverpleger Zondag noemde 'de inrichting' 'De schuilplaats in de wildernis'. Als of dit alles niet genoeg was verzorgde op het laatst mevrouw Van Andel-Ripke vrouwen met pasgeboren kinderen met eten, drinken en warmte. Zij konden zich thuis niet meer goed verzorgen. Ook een kleuterschool vond er onderdak.

Voor het personeel was in mei 1945 de oorlog nog niet voorbij. Enkele politieke delinquenten, waaronder de bij de SD in Groningen door martelingen beruchte Sleijfer, waren in 'de inrichting' opgenomen. Hij bleek sterk verminderd toerekeningsvatbaar. Grietje Sinema, betrokken en neergeschoten bij het Dongjummer incident, liep er na de oorlog als arts stage. Het is eenvoudig voorstelbaar dat deze beide situaties voor meerdere personeelsleden een verschrikkelijk moeilijke confrontatie was.

Het afwezige, verborgen en openlijke verzet.

Tot midden 1943 (drieëneuhalf jaar!) was er eigenlijk geen verzet in de stad. Er waren geen uitingen van principiële opvattingen van 'voor' of 'tegen', niet bij de bevolking en evenmin bij de deelnemers aan verzetsactiviteiten. Deze opstelling ontstond eigenlijk pas na de bevrijding. De eerder genoemde artsen en verpleegsters van 'de inrichting' waren dus de enigen die al in 1941 principieel waren.

Verscheidene particulieren en kleine groepen buurtbewoners (als op het Noord) verstopten mensen die om een of andere reden moesten onderduiken. Niemand liep daar mee te koop, dat ging in Franeker niet. Saamhorigheid, dat normaal in crisissituaties ontstaat, bestond in Franeker eenvoudig niet. In Brabant waren mensen ondergedoken, die gewoon in het dorp rondliepen, waarbij het hele dorp (bijv. in St. Anthonis) er kennis van had en het geheim hield.

De burgers van Franeker en omgeving kregen al in november 1943 duidelijk voorgeschoteld wat 'verzet' en 'verraad' betekenden. Door verraad uit eigen kring werd de verzetsgroep van Sexbierum opgerold waarbij zeven mensen werden geliquideerd. De aanpak van de bezetter was daarmee voor de hele omgeving klip en klaar, of toch niet?

Geschokt door de onderdrukking van de laatste jaren zochten verscheidene mensen op verschillende manieren verzet. Zij luisterden naar de Engelse radio-uitzendingen, drukten illegale krantjes en verspreidden die

onder de bevolking. Ze zochten adressen voor onderduikers of deden koerierswerk. Omdat onderduikers geen rantsoenbonnen kregen maar toch moesten eten, pleegden verzetsstrijders overvallen op distributiekantoren en gingen er met de bonkaarten vandoor. Dat gebeurde op 27 juli 1944 ook in Franeker. Het werd waarschijnlijk uitgevoerd door een knokploeg uit een andere regio. Zo ging dat.

Ze leverden enorme prestaties om onderduikers te plaatsen en in leven te houden. Deze daden billijkte de bezetter in het begin nog min of meer. Er kwamen forse beloningen voor het aangeven van verzetsstrijders. De mensenjacht ging tot aan het eind van de bezetting onafgebroken door en verslaptte geen moment. Vanaf november 1944 werden verzetsgroepen tot knokploegen omgevormd en werden opeens formeel een militaire organisatie. Niemand was hiervoor opgeleid en dan gaat het gewoon mis zoals hierna zal blijken. Er was geen ervaring, erger nog, ook geen echte leiding. Het trieste is dat de leden van die knokploegen gewone, eenvoudige boerenjongens met weinig opleiding waren en gewoon onwetend werden meege-sleept. Hun aanvankelijke, goed bedoelde werk dat goed was uitgevoerd, zou zich daarna tegen hen keren.

Bij een twintigtal boeren rond Franeker waren ongeveer duizend mensen ondergedoken. Door het ingevoerde standrecht, waarbij iemand ter plekke gefusilleerd kon worden, stonden boerenfamilies bijna permanent onder enorme psychische druk. Elke minuut van de dag. Bang voor opzettelijk dan wel onopzettelijk verraad en bang om ter plekke doodgeschoten te kunnen worden. Hoe houd je je kinderen op een boerderij stil wanneer er tien tot vijftien vreemden zijn gehuisvest.

De bevolking had te veel meegemaakt. De samenleving was tot in de kern beschadigd. Niemand durfde een ander nog te vertrouwen, soms zelfs eigen vrienden of familieleden niet. Tot op de laatste dag loerde vanuit alle richtingen nog het verraad. Verraad om geld. Verraad uit haat. Vlak voor de bevrijding werd ik als kind nog door onze NSB-buurvrouw verraden omdat ik een groot en zwaar vloerdeel uit een al leegstaande barak had 'meegenomen'. Ik werd door twee jonge Duitse soldaten uit school gehaald, met twee pistoolschoten om een karretje te krijgen ging het hout onder begeleiding terug en was het probleem opgelost. De moraal zal duidelijk zijn.

Onderduikers waren tot op het laatste moment hun leven ook niet zeker. Ook de mensen van het verzet konden er niet zomaar van overtuigd zijn dat ze het einde zouden halen. In vele gezinnen heersten angst, rouw en verdriet.

Heel Franeker in een spagaat.

Ogenschijnlijk was het dagelijks leven van de Franekers vrij rustig en gematigd. Dat was echter maar schijn. Er waren enige honderden gezinnen ontwricht doordat mannen gedwongen of ongedwongen tewerk waren gesteld, waren opgepakt en in de gevangenis gegooid of waren naar een kamp in het buitenland of in Nederland getransporteerd. Een belangrijk deel van de stadsbevolking. Er kwam verraad voor in de directe woonomgeving en op het werk waardoor veel onderling wantrouwen ontstond. In enkele straten kwam prostitutie met Duitsers voor. Duitse soldaten werden verliefd op Franeker meisjes. Enkele vrouwen kregen een kind van een Duitse soldaat. Soms waren ze geen

NSB'er maar werden naderhand wel gestraft. Regelmatig probeerden Duitse soldaten te deserteren en zochten toenadering bij burgers. De in de stad gelegerde Duitse soldaat Franz Stecking gelukte het om buiten de stad onderdak te vinden en te overleven waarbij zijn gastgevers in permanente doodsangst verkeerden. Er bestond een bijna voortdurende bedreiging opgepakt te worden. De SD ging op mensenjacht, vaak naar aanleiding van zinloze acties van knokploegen.

Er bestond een soort schijnveiligheid door de NSB'ers binnen de Franeker politie. Dit alles maakte de burgers erg onzeker. Er bestond ook onenigheid en afgunst tussen de verschillende verzetsgroepen rond de stad, meestal gedreven door godsdienstige achtergronden. Ook de vier verzetsacties met dodelijke afloop in de directe omgeving hadden hun uitwerking op de stad en de dorpen rondom. Ze veroorzaakten verdere angst voor represailles, immers iedereen kende de Sexbierum-ramp en het gruwelijke Putten-drama.

De stadsbevolking kreeg veel te verwerken, een bevolking die gewoon niet kon kiezen. Zonder het zich bewust te zijn hielden zij vrijwel zeker alles in balans en voorkwamen veel erger én veel doden. Stel dat deze mensen zich massaal tegen de bezetter hadden gekeerd dan was het drama hier niet te overzien geweest.

Het doden-drama van Franeker en omstreken.

De laatste stuiptrekkingen van de oorlog voor Franeker liggen tussen november 1944 (de knokploegen kwamen onvoorbereid onder NBS-commando van een onervaren prins Bernhard) en de dag van de bevrijding met daarbij de gevangenneming van de NSB'ers.

De Friese verzetsleiding concludeerde dat sabotage nog het enige middel tegen de bezetter was. Er was geen enkele motivering, geen directief naar de onderste echelons wetende dat represaille het standaard Duitse antwoord was. De nieuwgevormde NBS was in die tijd niet meer dan een papieren tijger.

Met een groot deel van Nederland al bevrijd en de bevrijding in onmiddellijke zicht vonden in november 1944 bij Herbayum en Menaldum sabotage-acties plaats door de Friese NBS, waarbij onschuldige mensen werden gefusilleerd (in beide gevallen vielen er drie doden). Strategisch dienden de acties geen enkel doel. De gevolgen zongen binnen geen tijd bij de bevolking rond. Begin maart 1945 was er dan het incident bij Dongjum waarbij de angst in het dorp toeslaat en alle jonge mannen spoorloos verdwijnen. Ook al was er sprake van collaboratie, het praktische verloop van dit incident tartte alle realiteitszin, met weer doden, vijf doden! Onder de gegeven militaire omstandigheden was ongetwijfeld stadgenoot-aardappelhandelaar en onder-commandant Folkert de Jong (bijgenaamd 'Molotov' of 'Swarte Folkert') de meest wijze man in dit erg onhandige gebeuren. Hij doorzag de problematiek. Zijn directe meerdere doorzag dit blijkbaar niet. Uit militair gezichtspunt liep het over 'vier' besluitvormingsschijven namelijk erg primitief.

Op het moment dat de Canadezen aan de bevrijding van Friesland begonnen gaf prins Bernhard de Friese knokploegen de opdracht tot totale sabotage. Het was een ondoordachte, strategisch zinloze opdracht. Wellicht de laatste en enige mogelijkheid prestige te verwerven. Met weer doden (dertien werden gefusilleerd!) bij Dronrijp, onder regie van de Franeker knokploeg. Dan, alsof het niet genoeg was, bevond de Franeker

knokploeg, tegen de instructies van de geallieerden in, zich vóór de geallieerde linies in plaats van erachter. Weer doden, J.P. van Dijk en vijf Duitsers, bij Kie. Politiechef Koster schoot op 12 april 1945 (drie dagen voor de bevrijding!) Piet Jaarsma die zich thuis had verstopt, in koele bloede dood. Ik was toevallig op korte afstand en de ijzingwekkende schreeuw van de vrouw staat nu nog in mijn oren gegrift. Een erg boosaardige, domme en volstrekt zinloze actie, met de bevrijding onvermijdelijk op de drempel. Het negatieve verloop van alle acties lag vooral aan het ontbreken van adequaat leiderschap. Dit alles is het drama van Franeker en omstreken.

De bevrijding en de ongelijk verdeelde eer.

En plotseling was het zo ver. Een enorme ontploffing bij Saakstra's brug bij de Stadsherberg. Deze werd door de Duitsers opgeblazen. Er was grote schade tot aan de overkant op de Turfkade. Met achterlating van een gedode maat gingen de Duitsers er snel vandoor. Met alles dat wielen had trokken Duitse soldaten in een lange stoet richting Harlingen. Eén soldaat met een buitgemaakt varken op een karretje liep in deze colonne mee, echt marcheren was er niet meer bij. Een rampzalig bombardement van de Duitse munitie in de suikerfabriek bleef gelukkig uit. In iedere eindfase van een oorlog is de munitie-opslag altijd doelwit. Een halve dag heerste er nerveuze stilte in de stad. Toen klonk er gerommel in de verte, dat snel luider werd. De eerste Canadese strijdswagen reed Franeker binnen. Mensen renden er naar toe en juichten. De Canadezen brachten niet alleen de bevrijding maar ook contacten met de burger en artikelen als chocola, kauwgom, 'corned beef' en witbrood. Jonge kinderen hadden dat nog nooit gezien. De Canadezen hadden Friesland bevrijd. Na de oorlog bleek uit onderzoek dat de knokploegen in de bevrijding van het land slechts een marginale rol hadden gespeeld. In groten getale werden de plaatselijke NSB'ers met

vrouw en kinderen opgepakt. Ze werden ondergebracht op verschillende plekken in de stad. Het was wel geen 'Dolle Dinsdag' doch volgens ooggetuigen heersten er ontzettende toestanden en mensonwaardige tafereelen. Er was geen plaats meer voor de NSB'ers in de stad. De meesten verdwenen naderhand dan ook. Enkele NSB-kinderen die part noch deel hadden zaten met een levenslang trauma.

Waar elk directief uit Leeuwarden voor de knokploegen had ontbroken functioneerde die ene richtlijn om bij de bevrijding vooral op het bordes van het stadhuis te staan wonderwel. Dat er meer mensen structureel met verzetsactiviteiten bezig waren geweest werd daar duidelijk. Vaak met verbazing en onbegrip. De knokploegen hadden evenwel alle aandacht getrokken en gekregen.

De boeren en hun families van rond de stad die zo'n duizend mensen redden onder de grootste risico's, het moedige en hulpvaardige personeel van 'de inrichting' en de grote grijze massa die veel ellende voorkwam toonden hun grote bescheidenheid.

Zwijgen vanuit verschillende achtergronden zou nu een structureel fenomeen in stad en ommeland worden, evenals het laten ontstaan van een vertekend beeld van de oorlog. Hoeveel mensen er getraumatiseerd waren weet niemand. Onnavolgbaar is tevens dat echte verwerking van de oorlog ook nu nog in het verschiet lijkt te liggen.

De bevrijding was aangebroken. Maar het was een wrange blijdschap. Terwijl sommigen in grenzeloze opluchting op straat dansten, zaten anderen thuis, treurend om die ene geliefde die dit niet meer mocht meemaken. Dank zijn wij blijvend verschuldigd aan de Canadezen die ons bevrijding en vrijheid brachten.

Bron: Franeker in de bezettingstijd, - de andere waarheid en toedracht -.

Kleve, maart 2013
Tjerk Miedema
miedematj@AOL.com